

**SOVIETINIO STAMBIOS INDUSTRIJOS MODELIO TOLIMESNIS
DIEGIMAS: LIETUVOS ŪKIO INTEGRAVIMO Į SSRS EKONOMIKĄ
PADARINIAI. NEIGIAMOS PRAMONĖS KONCENTRACIJOS PASEKMĖS
Išplėstinis planas (galimybių studija)**

Stambios sąjunginio pavaldumo pramonės įmonės buvo svarbi gija, siejanti Lietuvos ūkį su SSRS “vieningu liaudies ūkio kompleksu”. Žaliavų, medžiagų ir produkcijos abipusis judėjimas, darbo jėgos imigracija neabejotinai buvo svarbiais integracijos momentais. Vis dėlto formuluojant klausimą apie stambiosios industrijos modelio tolimesnį diegimą, iškyla keletas problemų: 1) Nėra aiški sovietinio stambiosios industrijos modelio sąvoka. Gali kilti klausimas – ar iš tiesų stambioji industrija susijusi su ekonomine žala? Nors šiandieną Vakarų ekonomikose vis didesnę dalį sudaro negamybinis ir paslaugų sektorius, vis tik stambiosios industrinės korporacijos užėmė ir užima svarbią vietą. Kiltų būtinybė tiksliau apibrėžti, kuo sovietinis modelis buvo ypatingas, skyrėsi nuo Vakarų, ar Lietuvos ūkis buvo pakankamai industrializuotas, palyginti su Vakarų šalimis? Šioje srityje iškyla vertinimo problema, pramonės struktūros lyginimo su Vakarų ekonomikomis būtinybė. Būtina surasti bendrą vertinimo vardiklį, apimančią tiek politinį ekonominį (sunkioji pramonė kaip Lietuvos ūkio integravimo į SSRS ekonomiką veiksnys), taip ir ekonominį (sunkioji pramonė kaip didesnę pridėtinę vertę kurianti pramonė) faktorius. Be šių dviejų faktorių aptarimo tyrimas būtų neišsamus, iškiltų vienpusiškumo rizika.

Politiniu atžvilgiu Lietuvai buvo palankesnė tradicinės pramonės - lengvosios, maisto, statybinių medžiagų šakų vystymas. Šių šakų gamybai nereikėjo daug atvežtinių medžiagų ir žaliavų, todėl jos mažiau buvo priklausomos nuo SSRS ūkio. Be to, skirtingai nuo sunkiosios pramonės, kuri po Kosygino reformos (1965m.) buvo administruojama sąjunginių ministerijų, tradicinės pramonės šakos priskirtos sąjunginiam respublikiniam ir respublikiniam lygmeniui, o tai mažino jų priklausomybę nuo viso SSRS ūkio. Net neįsigilinus į problemą, akivaizdžiai matyti dvi išdavos ir rezultatai, kurie yra būtini aptarti: pirma, tai kiek giliai Lietuvos ūkis buvo integruotas į visos SSRS ūkį, tarnavo vien jo poreikiams. Antra pasekmė – transformacijos būtinybė. Tai yra, vien jau tai, kad ūkio struktūrą reikėjo iš esmės keisti, diegti rinkos santykius liudija neigiamas pramonės plėtros sovietmečiu pasekmės. Dėl sovietmečio okupacijos ir aneksijos Lietuvos ūkis, užuot besiplėtojęs

evoliuciniu keliu, buvo priverstas išgyventi dvi socialine ir ekonomine prasme skausmingas revoliucijas: sovietizaciją okupacijos pradžioje ir neišvengiamą transformaciją, būtiną rinkos mechanizmo atstatymą. Pramonės plėtros poveikis Lietuvos valstybingumui kelia nemažai klausimų, iš kurių bene svarbiausi – kiek sovietmečiu susiformavusi struktūra tarnavo tik SSRS interesams, ar ji buvo veiksnys, lėmęs ir lietuvių tautos ekonominio, socialinio, kultūrinio gyvenimo pažangą? Net 1991 m., pasibaigus sovietinei ekonominei blokadai, praėjus keleriems mėnesiams po SSRS rugpjūčio pučo, respublikos pramoninkų asociacijos 2 suvažiavime Lietuvos vadovas V. Landsbergis kalbėjo: „Galime susidurti su tokiais Sąjungos priemonėmis, kaip ekonominė diversija, kurios įrankių yra ne vien Estijoje, bet ir Lietuvoje – tai vadinamoji sąjunginio pavaldumo įmonės ar jų vadovai“¹.

Negalima pamiršti ir ekonominio vertinimo. Tradicinė pramonė yra labiau ekstensyvi. Šiandieną Lietuvoje dominuojančios darbu imlios tradicinės pramonės šakos lemia neaukštus įmonių produktyvumo rodiklius. Kaip vienas iš galimų vertinimo aspektų yra pramonės sukuriama pridėtinė vertė. Ekonomistai išskiria ekonomikos šakas, kurios sugeba sukurti aukštesnę pridėtinę vertę, yra imlesnės moksliniams techniniams atradimams ir tyrimams. Tai elektronikos, informacinių technologijų, telekomunikacijų, farmacijos ir kitos aukštųjų technologijų pramonės įmonės. Šių modernių pramonės šakų ištakos siekia būtent sovietinį industrializacijos laikotarpį. Antra vertus, dauguma sovietinės sunkiosios pramonės įmonių buvo priverstos žlugti ekonominės transformacijos laikotarpiu. Šiame kontekste itin aktualu atidžiau pažvelgti į sovietinio sąjunginio pavaldumo gamybinio komplekso problemas. 7 dešimtmečio viduryje prasidėjęs ir 8 dešimtmetyje pagreitį įgavęs susivienijimų steigimo bumas sąlygojo stambių gamybinių organizacijų, susidedančių iš kelių pakankamai autonomiškų gamyklų ir konstravimo biurų, atsiradimą. Dirbtinis, iš „viršaus“ inicijuotas jų steigimas, nesant susigulėjusiems gamybiniams ryšiams, sąlygojo nemažą įtampų tarp susivienijimo padalinių. Daugiausia įtampas kėlė pakankamai didelę autonomiją susivienijimų ribose turėjusių konstravimo biurų statusas. Skirtingai nuo kitų susivienijimų filialų, jie buvo dvigubo pavaldumo. Jų veiklai svarbūs buvo ne vien susivienijimo vadovų sprendimai, bet ir šakinio, dažniausiai Maskvoje esančio mokslo instituto nutarimai. Dėl šios priežasties konstravimo biurų planai dažnai likdavo nesuderinti su gamyklos planais, kreipė juos

---

¹ Lietuvos respublikos Aukščiausios Tarybos pirmininko Vytauto Landsbergio kalba LPA II suvažiavime, *Liaudies ūkis*, 1990 m. lapkričio 10 d. nr. 21, p.10.

vis didesnio savarankiškumo link. Konstravimo biurai buvo sovietinių laikų paslėpta sisteminė „bomba“, kuri Nepriklausomybės laikotarpiu nebelikus išorės kontrolės, ne tik grėsė, bet ir sužlugdė ne vieną gamybinį kompleksą.

Taigi, apibendrinant galima teigti, kad reikėtų kalbėti apie sovietinio valdymo, sovietinės sistemos, o ne tik sunkiosios pramonės vystymo išdavas. Įvertinant sunkiosios pramonės plėtrą, būtina atsižvelgti ne tik jos sąlygotą Lietuvos ūkio integraciją į SSRS ekonomiką, bet ir sunkiosios pramonės plėtros specifiką: kiek ji buvo imli inovacijoms, atitiko respublikos poreikius, skatino techninę pažangą. Todėl klausimas apie sovietinės sistemos pastangos pervesti į intensyvią gamybą ir jų pasekmes dabarčiai yra itin aktualios. Šiandieną dažnai yra akcentuojama būtinybė glaudesnio mokslo ir gamybos bendradarbiavimo, inovacijų poreikis. Situacijos sovietmečiu, jo pasekmių tyrimas leistų į šias aktualias problemas pažvelgti retrospektyviai, atskleisti tuometinių problemų tęstinumą.

2) Formuluojujant temą “Sovietinio stambios industrijos modelio tolimesnis diegimas” stokojama subjekto: kas tą modelį kūrė – aukščiausia SSRS valdžia, sąjunginės ministerijos, LSSR nomenklatūra, o gal ji buvo tiesiog loginė ekonominės sistemos išdava? Antai, stambiosios pramonės pervedimas į sąjunginių ministerijų pavaldumą lėmė LSSR nomenklatūros siekius plėtoti tradicinę pramonę. Ne vien tam tikras nomenklatūros ekonominis patriotizmas, bet ir SSRS pramonės valdymo sąranga sąlygojo LSSR valdžios pastangas riboti jai tiesiogiai nepavaldžios sunkiosios pramonės plėtrą. Atsižvelgiant į aukščiau minėtas problemas, šie nomenklatūros siekiai nevertintini kaip vien teigiama veikla: iš dalies jie iš tiesų įtakojo respublikos pramonės struktūros formavimąsi, sunkiosios pramonės plėtra buvo vystoma intensyviai, bet ne tiek, kiek visoje SSRS. Kiek respublikos nomenklatūra sugebėjo įtakoti ekonomikos raidą, jos naudotos priemonės, būtų įdomi ir aktuali tyrinėjimo tema. Šių klausimų aptarimas vargu ar apsieitų be pramonės valdymo institucinės sąrangos, jų siekių ir užimamų pozicijų nusakymų. Vis tik analizuojant pramonės plėtros pasekmes būtina labiau akcentuoti ne į formalias tuometines partines direktyvas ar planuotojų iniciatyvas, bet į realias pasekmes, kurias iš dalies lėmė pati sovietinė sistema.

Sovietiniu laikotarpiu labai dažnai buvo išsakomos tezės apie planingo ūkio privalumus kapitalistinio “stichiško” ūkio atžvilgiu. Šalia kitų “privalumų”, kaip gamintojų ir gamybos priemonių nuosavybės ir kt., buvo itin akcentuojama planingo

ekonominio rajonavimo aspektas. Jis savyje neva implikavo teisingą, tolygų visų SSRS regionų plėtrą, ekonomiškai pagrįstą vietos žaliavų ir resursų panaudojimą.

“Planingo” ekonominių resursų išdėstymo problema ir jai sovietmečiu skiriamas dėmesys suponuoja būtinybę giliau pažvelgti į tuometines ilgalaikes perspektyvinės ekonomikos plėtros schemas: kas buvo jos autoriai, kokie siekiai ir interesai jose atsispindėjo. Analizuojant šias schemas ir ilgalaikes perspektyvas galima žvelgti ne vien į jų pobūdį lėmusias priežastis, bet ir pabandyti jas įvertinti nūdienos kontekste. Kokios sudėtingos, pirminius tikslus keičiančios gali būti ilgalaikio perspektyvinio planavimo sritys sovietinėmis sąlygomis akivaizdžiai liudija mašinų gamybos kompleksas ir kita daug įvežtinio metalo bei kitų medžiagų reikalaujanti, mažai techninėms naujovėms imli pramonė. Iš jų paminėtina metalurgijos pramonė. Pavyzdžiui, Kauno “Centrolito”, “Žalgirio” staklių ir kitų įmonių liejimo cechų liejiniai buvo išvežami į daugelį SSRS respublikų, nors rūdos žaliavos Lietuvoje nebuvo, ją būtina buvo atsivežti. Respublikoje buvo įsteigta nemažai Lietuvos specifikos neatitinkančių, nenaudingų, mokslui mažai imlių mašinų gamyklų, kaip Panevėžio auto kompresorių gamykla, Vilniaus kuro aparatūros, Kauno tvirtinimo detalių, staklių ir elektrotechnikos (“Elfos”, Vilniaus elektros suvirinimo aparatų susivienijimai) pramonės gamyklos ir kt. įmonės. Jos iš esmės vykdė tik sąjunginius poreikius tenkinančią gamybą, blogai atitiko net ir tarprespublikinio darbo pasidalinimo pobūdį. Pavyzdžiui, pastačius Kamaz’o savivarčių gamybos gigantą, prieštaraujant respublikos valdžiai, buvo plečiama Panevėžio auto kompresorių gamykla, kurios nepageidavo ne tik respublikos valdžia, bet ir tuometinė miesto valdžia.

Todėl, net ir esant tam tikroms išlygoms ir vertinimų kriterijų sudėtingumui, vis dėlto sąjunginio pavaldumo pramonės plėtros mastai gali atspindėti respublikos ūkio priklausomybę nuo visos SSRS ūkio. Šia prasme yra aktualu tyrinėti respublikos pramonės struktūros raidą, sąjunginio pavaldumo pramonės dalį ir jo augimą bendroje ekonominėje struktūroje. Jau retrospektyvus požiūris įgalina vertinti, kiek šakos yra perspektyvios moderniam Lietuvos ūkiui.

Antra vertus, būtent LSSR nomenklatūros siekiai lėmė labiau ekstensyvių ekonomikos šakų plėtrą. Pakankamai didelis, neefektyvus, daug sąnaudų reikalaujantis žemės ūkio sektorius dabartinėje Lietuvoje iš dalies yra nomenklatūros politikos pasekmė. Taigi, galima teigti, kad būtent ekonominė sistema ir valdymo

sąranka sąlygojo pakankamai mažą mokslui imlaus sektoriaus susiformavimą Lietuvoje.

Tyrimo metu svarbu atskleisti ir kitas sovietinio pramonės valdymo nulemtas pasekmes:

Pramonės struktūros poveikis tautinei sudėčiai. Šiuo metu dar nėra tiksliai atsakyta į klausimą, ar gausi imigracija iš kitų SSRS respublikų yra tik industrializacijos „šalutinis produktas“ ar atvirkščiai, internacionalizmas, V. Lenino ir J. Stalino numatyta tautų suliejimo politika lėmė ir industrializacijos tikslus. Nors šiuo metu nėra konkrečių nuorodų apie industrializacijos tiksluose numatytą nacionalinį suliejimą, vis dėlto sovietiniai vadovai pramonei juos priskyre. Dabartiniai tyrinėtojai prieinami šaltiniai neleidžia išsamiai nusakyti nacionalinės politikos ir industrializacijos persipynimo. Nežiūrint šių aplinkybių, galimi de facto situacijos tyrimai - t.y. kaip ekstensyvios ekonomikos pobūdis, gamybos šakų plėtra ir kiti faktoriai lėmė migraciją. Itin aktualu pažvelgti į mikrolygmenį. Tarprespublikinis „darbo jėgos“ judėjimas, arba kalbant konkrečiau – migracija į Pabaltijo respublikas vyko gana intensyviai. Jos priežastys glūdėjo ne tik makro, bet ir mikro (įmonių) ekonominiame lygmenyje: Sovietų Sąjunga taip ir neįveikė struktūrinės bedarbystės – „kadrų tekamumo“. Santykinai didelė gyventojų dalis, nepatenkinta darbo sąlygomis, atlyginimu, materialiu aprūpinimu, gyvenamojo ploto stoka ar dėl kitų aplinkybių palikdavo darbą ir ieškodavo kito. Gamyklų, įmonių vadovai buvo suinteresuoti kuo labiau didinti darbuotojų skaičių – tai lengvino gamybinių planų įvykdymą, didino įmonės kontroliuojamų įvairių fondų dydį.

Centralizuoto pramonės valdymo ir dominuojančių vertikalų ryšių ekonominės pasekmės. Planinė ekonomika sąlygojo ūkinių vertikalų ryšių suabsoliutinimą, stabdė tiesioginį, horizontalų bendradarbiavimą tarp įmonių. Neefektyvus planavimas, jo klaidos iššaukdavo tiekimo problemas įmonėms, kurias bandydamos spręsti įmonės tapo labiau uždaros, autarkiškos, natūrinį ūkį primenančiomis organizacijomis. Esant tiekimo problemoms, gamyklos ir fabrikai siekė patys pasigaminti reikiamus instrumentus bei įrangą, todėl net ir specializuotos įmonės „aplipdavo“ pagalbinais cechais ir barais. Šios centralizuoto planavimo problemos sąlygojo žemą darbo efektyvumą, didelį fizinio darbo rankų apimtį, silpną mechanizaciją, kas iš dalies marginalizavo patį darbą pramonėje, lėmė techninio progreso lėtėjimą. Dėl šių aplinkybių buvo sudėtinga susiformuoti viduriniajai inžinerijos, kaip profesionalų, klasei. Ideologinės kalbos apie technines inovacijas ir

progresą praktikoje dažnai išvirsdavo mažai mechanizuotu, neįdomiu, nepatraukliu fiziniu rankų darbu. Šį reiškinį dar labiau gilino sovietinis lygiavos, egalitarizmo principas. Galima įžvelgti, kad minėtos problemos buvo vienu iš svarbių momentų, pakenkusių inžinierinio darbo prestižui, privertusių ekonominės transformacijos laikotarpiu nemažą dalį specialistų pasitraukti į kitas ekonomikos sritis. Šiandieną pramonės įmonės darbuotojo pastovumo ir lojalumo gamybai klausimas yra itin aktualus. Visuomenės sociologinių apklausų duomenimis, pramonėje dirbantys specialistai yra mažiausiai ištikimi savo darbo sričiai ir įmonei.

Iš kitos pusės, horizontalių ryšių slopinimas, nesugebėjimas planuoti ir to sąlygotos tiekimo problemos iš dalies marginalizavo įmonės vadovų, tiekėjų ir kitų inžinierių veiklą. Jie iš esmės buvo priversti balansuoti ties šešėlinės ekonomikos ir nusikaltimo riba. Nepriklausomybės laikotarpiu, vykstant ūkio transformacijai neformalūs santykiai ir “išmoktas” įstatymų laužymas turėjo nemažą poveikį, kadangi įstatymų nesilaikymas, jų “apėjimas” galėjo būti pačių pramonės darbuotojų vertinami kaip įprasti ir būtini veiksmai.

Centralizuotos planinės ekonomikos poveikis režimo vykdytai visuomenės kontrolei. Planinė ekonomika ir industrializacijos klausimas glaudžiai siejasi su režimo vykdomos visuomenės kontrolės funkcija. Sovietinės sistemos ypatybė buvo ne vien autoritarinis valdymas, valdžios kišimasis į privataus žmogaus gyvenimo sritis. Gamybos priemonių nacionalizmas ir centralizuotas valdymas sąlygojo dar didesnes visuomenės kontrolės galimybes. Todėl visuotinai privalomas darbas buvo ne vien ekonomine ar socialine, bet ir politine kategorija: darbas valstybinėje įmonėje atliko asmens kontrolės funkciją. Ir nors tyrinėjamu laikotarpiu režimas atsisakė masinių represijų formų, centralizuota planinė ekonomika teikė dideles režimui politiškai nepatikimų asmenų diskriminavimo galimybes. Leidimų dirbti su slapta medžiaga ir dokumentais sistema, kuri iš valstybės paslapčių apsaugos priemonių buvo transformuota į platų visuomenės tikrinimo mechanizmą², agentų tinklų rezgimas pramonės įmonėse režimui sudarė galimybę kontroliuoti nemažą dalį visuomenės – dirbančius pramonėje. Todėl analizuojant centralizuoto pramonės valdymo pasekmes būtina įvertinti pramonės įmones ne vien kaip ekonominius, bet ir politinius institutus. Įmonių vadovai buvo ne vien įmonių kolektyvų atstovai,

---

² Saulius Grybkauskas, The Soviet dopusk System as Society Control Lever in the Industry of Soviet Lithuania during 1965-1985, in: A. Caune, D. Bleiere (eds.), *Latvijas Vesturnieku Komisijas raksti 20. sejums. Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.-80. gados*, p. 79-86.

atstovavę jų interesams, bet ir valdžios agentai, turėję prižiūrėti, kontroliuoti, iš dalies vykdyti savo pavaldinių politinę socializaciją režimui priimtina linkme. Visuotinai privalomas visuomenei naudingas darbas, iš kitos pusės – deficito ir paskyrų sistema buvo svarbiais kontrolės instrumentais, turėję užtikrinti ne tik darbo našumą ir ekonominį efektyvumą, bet ir visuomenės narių ideologinį lojalumą režimui.

Antra vertus, pažvelgus į režimo kontrolės siekių ir ekstensyvios ekonomikos sąveiką galima pastebėti priešingą reiškinį, pasireiškusį mikrolygmenyje. Galima teigti, kad sovietinės ekonomikos ekstensyvus pobūdis, vis naujos papildomos darbo jėgos poreikis, be kurios augimo buvo sunkiai įvykdomi įmonių planai, sąlygojo tam tikrą, sąlyginį sovietinio režimo liberalumą. Iš tremties ir politinio kalinimo vietų grįžtantys tapo vienu iš įmonių plėtros socialinių pagrindų. Savaugos reiškiniai galima būtų paaiškinti ir tam tikras KGB vykdytos režimui nepatikimų žmonių mobilumo apribojimo nesėkmes. Nepaisant vykdytos politiškai nepatikimų asmenų izoliacijos, režimas neįstengė visiškai sužlugdyti jų socialinio mobilumo. Manytina, kad tai buvo viena iš teigiamų politinių socialinių ekstensyvaus ekonomikos pobūdžio pasekmių. Priešingu atveju, esant ne trūkumui, o darbo jėgos pertekliui, nesunku yra numanyti, kokia socialinė žmonių grupė liktų visuomenės užribyje, sunkiai surastų įsidarbinimo galimybes. Taigi, režimo atliekama visuomenės kontrolė, centralizuotas pramonės valdymas bei ekstensyvi ekonomikos plėtros sąsajos yra įdomus klausimas, kurio analizei yra būtinas tyrinėtojo dėmesys. Jis istoriografijoje yra beveik visai netyrinėtas.

Režimo įmonių vadovams ir technokratijai deleguota politinės kontrolės funkcija glaudžiai susijusi su technokratijos tam tikru paternalizmu, savotiška pavaldinių socialine globa, atsakingumu už juos, jų politines nuotaikas prieš valdžią. Per įmonę režimo atliekami socialinės garantijos ir ekonominei organizacijai nebūdingos socialinės paslaugos (kaip gydymo, sanatorijų plėtra) tebuvo modernaus korporatyvizmo parodija. Ji atspindėjo ne kolektyvo narių interesus, o režimo siekius visuomeninių fondų pagalba dar labiau įsiskverbti į privačią sritį, visuomeniniais fondais iš dalies pakeisti privataus žmogaus ekonominę elgseną sau naudinga linkme. Todėl visose Rytų socialistinio lagerio šalyse buvo būdingi maži, trečiojo Pasaulio šalims artimi atlyginimai ir palyginti nemažos socialinės garantijos ir valstybinės

paslaugos³. Perspektyvoje įmonės vykdytos socialinės garantijos ir paslaugos iš dalies pažeidė bei diskreditavo visuomenės solidarumą, sąlygojo atsainų požiūrį į bendrą visuomenės narių turtą, ne visada pagrįstus lūkesčius dėl valstybės globos ir paramos bei iniciatyvos stoką.

Atsižvelgiant į aukščiau išdėstytas problemas, temą tikslinga formuluoti: ***Lietuvos industrializacija sovietinės komandinės ekonomikos sąlygomis 1953-1990 m.: ūkio valdymo sistema, ekonominių resursų išdėstymas bei pramonės plėtros politinės, ekonominės, demografinės ir socialinės pasekmės.***

Svarbiausias tyrimo tikslas yra atskleisti sovietinės pramonės valdymo sistemoje glūdėjusius prieštaravimus, valdžios institucijų interesų konfliktus, skirtingus pramonės šakų plėtros siekius ir jų pasekmes.

Tyrimo trukmė: 2 metai.

Viso tyrimo apimtis: 7 – 7,5 autoriniai lankai.

Tyrimo eiga. Tyrimo procese išveltumėme būtinybę keturių etapų: 1) chronologiškai atskleidus pramonės valdymo mechanizmą, reikėtų 2) imtis tuometinių pramonės plėtros strategijų, jų rengimo ir galutinių patvirtintų variantų analizės ir 3) atskleisti, kaip perspektyviniuose planuose numatyti tikslai buvo pakeisti ir “iškraipyti” juos įgyvendinant. Strategijų ir realios pramonės plėtros palyginimas leistų pilniau ištirti sovietinį pramonės valdymą ir jo pasekmes. Detalesniam pasekmių nušvietimui 4) būtina imtis ir mikrolygmens tyrimų, kurių rezultatus papildžius sovietinės ūkio politikos sprendimais bei statistinės medžiagos analize galima būtų išsamiai atskleisti pramonės plėtros socialines ir tautines pasekmes.

Istoriografija. Sovietinėje Lietuvoje ekonominei ir socialinei tematikai buvo skiriamas itin didelis, prioritetinis dėmesys. Šios tematikos gausų tyrinėjimą skatino marksistinė-leninė ideologija, teigusi, kad visuomenės gyvenimo ir procesų pagrindas (bazė) yra ekonominiai santykiai ir plėtra. Todėl ūkio raidos laimėjimų hiperbolizavimas, o kartu ir socialinės pažangos ir harmonijos vaizdavimas buvo to laikmečio darbų vienas iš pagrindinių tikslų, neleidęs autoriams objektyviai apibūdinti esamą padėtį.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, sovietinė ekonominė politika nesusilaukė daug dėmesio. Iš Lietuvos istorikų tyrinėjimų paminėtini B. Puzinavičiaus⁴, Vytauto

---

³ Ivan Berend, *Economic History of Twentieth – Century Europe: Economic Regimes from Laiser-Faire to Globalization*, Cambridge University Press, 2006, p. 166.

⁴ B. Puzinavičius, *Lietuva po Stalino*, Vilnius, 2000.

Tininio ir Kastyčio Antanaičio darbai. V. Tininis savo monografijoje „Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai“ pirmą kartą Lietuvos istoriografijoje iš šiuolaikinių istorinių pozicijų apžvelgė sovietinės Lietuvos raidą, trumpai aptardamas ir jos ekonomikos valdymą⁵. Vėlesnėje A. Tininio monografijoje gilinamasi į A. Sniečkaus veiklos aspektus, joje atskleidžiami ne tik „šeimininko“ asmenybės bruožai, bet ir jį supusi aplinka, sovietmečio socialinė ir ekonominė atmosfera⁶.

K. Antanaitis tyrinėjo sovietinę nomenklatūrą kaip administravimo sistemą, kartu aptardamas respublikos valdžios santykius su SSRS centru bei kitais Lietuvos socialiniais sluoksniais. Jo disertacijoje pastebimi tam tikri subnomenklatūrų egzistavimo autonomijos aspektai, prieštaraujantys nomenklatūros klasės vienybei⁷. Nors K. Antanaitis šių vidinių SSRS nomenklatūros slenksčių detalai neanalizuoja bei jų susiformavimo tiesiogiai nesieja su SSRS institucine sąranga, vis tik jis pastebi egzistavus tam tikras įtampas tarp valdžios struktūrų. Anot jo, L. Brežnevo valdymo laikotarpiu sąjunginės institucijos nebuvo linkusios paisyti respublikos žinybų pasiūlymų bei prašymų, o tai skatino institucinę priešpriešą bei pasitarnavo komunistinio nacionalizmo sklaidai⁸. Konstatavęs respublikos valdžios nepasitenkinimą centralizacija bei priešpriešos buvimą, K. Antanaitis, panašiai kaip V. Tininis, nesigilino į institucinių konfliktų ar įtampų raišką.

Mokslinių tyrimų, nagrinėjančių N. Chruščiovo ir L. Brežnevinio valdymo laikotarpio problemas, trūkumas akivaizdžiai atsispindi stambiuose, sintetiniuose darbuose. Neseniai pasirodžiusioje kolektyvinėje monografijoje „Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija“ pateikiamas nuoseklus sovietinės ekonominės ir socialinės raidos vaizdas, plačiai aptariami ne tik ekonominių reformų nesėkmių priežastys, bet ir sovietinio valdymo pasekmės visuomenės kasdienybėje – pragyvenimo lygio, kyšininkavimo ir kitos problemos.

Deja, minėtoje monografijoje neišvengta trafaretinių, šabloniškų teiginių, nevysiškai tiksliai atspindinčių tuometinės sovietinės politikos bei valdymo realijas. Palieka abejonių tvirtinimas, kad pagal Maskvos nurodymus buvo statomos stambios

---

⁵ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, Enciklopedija, 1994.

⁶ V. Tininis, *Sniečkus: 33 metai valdžioje*, Vilnius, 1995, V. Tininis, *Sniečkus: 33 metai valdžioje. Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*. Antrasis papildytas ir pataisytas leidimas, Vilnius, 2000 (toliau - V. Tininis, *A. Sniečkus...*).

⁷ K. Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Lavijos ir Estijos nomenklatūra (1953-1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai*, Daktaro disertacija, Kaunas, 2001, (toliau - K. Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Lavijos ir Estijos nomenklatūra ...*) p. 42.

⁸ Ten pat, p. 40, 41.

pramonės įmonės, kurių plėtrai pritarė J. Maniušis⁹. Neaišku, ar tai sovietinės Lietuvos valdžios, ar tik asmeniška J. Maniušio pozicija. Panašūs teiginiai naudojami apibūdinant ir P. Griškevičius veiklą: „jis daug prisidėjo prie Lietuvos ūkio integravimo į TSRS ekonomiką“¹⁰, „P. Griškevičiaus valdymo laikotarpiu (1974-1987) toliau vyko SSRS ekonomikos centralizavimas (Lietuva tapo dar labiau priklausoma nuo SSRS)“¹¹, nors koks konkretus šių vadovų indėlis ir kaip konkrečiai pasireiškė centralizacija lieka neaišku. Matyt, reikėtų bendresnės respublikos nomenklatūros pozicijos centralizacijos klausimu analizės: ar galima kalbėti apie to meto nomenklatūros siekius, interesus bei jų raišką? Kaip vyko centralizacija – kokie nauji centralizuojantys valdymo ir planavimo mechanizmai naudoti, kokia buvo sąjunginio pavaldumo pramonės plėtros dinamika, dalis bendrojoje ūkio struktūroje? Monografijoje taip pat nelabai vykusiai siejamas sovietinio valdymo centralizacijos stiprinimas ir gamybinių kompleksų kūrimas: „Lietuvoje pradėta kurti didelius gamybinius kompleksus, kuriuos buvo lengviau valdyti ir kontroliuoti iš centro“¹². Atvirkščiai, kaip liudija archyviniai šaltiniai, būtent respublikos nomenklatūra inicijuodavo susivienijimų steigimą kaip būdą išlaikyti sąjunginio pavaldumo įmonių kontrolę¹³.

Gilesnis ekonominės ir socialinės raidos nagrinėjimas turėtų pasitarnauti tikslesniam sovietinės politikos, administravimo aspektų nušvietimui. Išsamių tyrimų stoka iš dalies sąlygoja prosovietinių mitų atsiradimą. Tokiu pavyzdžiu galėtų būti 2002 m. pasirodžiusi J. Rudoko knyga Liaudies ūkio tarybų (toliau – LŪT) tema¹⁴. Joje plačiai nušviečiami pramonės plėtros, kai kurių gamyklų veiklos ir darbo organizavimo procesai. Deja, knygoje beveik nėra procesų ir reiškinių analizės, jos autorius tik atskirais pavyzdžiais, tiesa, panaudodamas gausią archyvinę - faktologinę medžiagą, kuria sovietinės pramonės Lietuvoje vaizdą. LŪT laikotarpio gana ribotą savarankiškumą prilygina 1918 – 1940 m. nepriklausomybės laikotarpiui, nomenklatūrinę valdymo sistemą pateikia kaip beveik tobulą „meritokratiją“, leidusia į vadovaujančius postus iškilti neva patiems gabiausiems, labiausiai to vertiems

---

⁹ A. Anušauskas, V. Tininis ir kt., *Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezisencijos tyrimo centras, 2005, p. 485.

¹⁰ Ten pat, p. 504.

¹¹ Ten pat, p. 506.

¹² Ten pat, p. 535.

¹³ S. Grybkas, Lietuviškosios sovietinės nomenklatūros požiūris į ūkio valdymo permainas Sovietų Sąjungoje 7-ojo dešimtmečio viduryje, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001, nr. 2, Vilnius: LII leidykla, 2002, p. 203.

¹⁴ J. Rudokas, *Istorija, kuria galime didžiutis*, Vilnius: Gairės, 2002.

individams. Lietuvos SSR vadovas A. Sniečkus knygoje vaizduojamas kaip sumanus valstybininkas, kuris atsižvelgdamas į respublikos interesus, o ne dėl savo asmeninių ambicijų, „aukoja“ kitas smulkesnes figūras, kad pats galėtų išsilaikyti valdžioje ir toliau kovoti dėl Lietuvos interesų. Tokie ir kiti vertinimai, jiems parinktos faktinės iliustracijos ir sudaro „Istoriją, kuria galime didžiuotis“.

Užsienio ekonomikos istorikai sovietinę sistemą prilygina stalinistinei sistemai, kuri iš esmės nepakito per visą sovietmetį. Vengrų profesorius Janos Kornai išskiria J. Stalino valdymo laikotarpį kaip „klasikinį socializmą“. Jis pažymi, kad po N. Chruščiovo bandymų reformuoti ekonomikos valdymą, L. Brežnevo valdymo laikotarpiu „klasikinė sistema atgimė“. J. Kornai pripažįsta, kad „negalima neigti esminių skirtumų, egzistavusių J. Stalino ir L. Brežnevo laikotarpyje“, tačiau jie konkrečiai neįvardijami ir nedetalizuojami¹⁵. JAV Hiūstono universiteto ekonomikos profesoriaus P. Gregory tvirtinimu, 4 dešimtmetyje be detalesnio teorinio projekto gimusi administracinė-komandinė sistema iš esmės nepakitusi išliko iki pat jos kolapso¹⁶.

Kontrolė ir prievarta / nuobaudos daugelio žymių tyrinėtojų suvokiama kaip neatsiejama sovietinės sistemos dalis, be kurios ji negalėjo tinkamai egzistuoti. Jos svarbą akcentuoja Gabrielis Temkinas¹⁷, Markas Harrisonas ir Philipas Hansonas¹⁸.

Prievartos reikšmę ekonominėje sistemoje atskleidžia ir R. Wintrobas, kurio nuomone, režimui itin svarbus buvo vertikalių ryšių su ekonominiais agentais palaikymas. Jų lojalumui užtikrinti režimas esą panaudojo net dirbtinai kuriamą ekonominio deficito sistemą. Konvertuodami „blatą“ į pavaldinių lojalumą, anot R. Wintrobo, valdžios atstovai represinėmis priemonėmis, kurios mažino pavaldinių lojalumo palaikymo kaštus, stengėsi užkardyti jiems nenaudingus ir net pavojingus horizontaliuosius ryšius, tarpusavio santykius. Anot P. Boettkės, planavimo institucijos tebuvo interesų derinimo ir teisių į monopolijas perskirstymo vieta¹⁹.

---

¹⁵ Янош Корнай, *Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма*, Москва: „НИИ Журнал Вопросы экономики“, 2000, p. 47.

¹⁶ Paul R. Gregory, *The dictators orders*, in: Paul R. Gregory (ed.), *Behind the Facade of Stalin's comand economy*, Stanford, California: Hoover institution press, 2001, p. 11, 12.

¹⁷ G. Temkin, *Information and Motivation: Reflections on the Failure of the Socialist Economic System*, *Communist and Post-Communist Studies*, 1996, Vol. 29, No. 1, p. 26

¹⁸ М.Харрисон, *Стабильны ли командные системы? Почему потерпела крах советская экономика?*, *Экономическая история. Обзорение*, Вып. 6, М, 2001, p. 120-141. Philip Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945*, Pearson Education, 2003.

¹⁹ Ronald Wintrobe, *The political economy of dictatorship*, Cambridge University Press, 1998; Peter J. Boettke, *Calculation and Coordination*, Routledge, 2001.

Planas

I. Pramonės valdymas sovietinėje Lietuvoje 1953-1990 m.: ekonominė sistema ir institucinė sąranga (apimtis 2 – 2,5 aut. lankai). Šioje dalyje būtų atskleidžiami svarbiausi sovietinės ūkinės sistemos bruožai tyrinėjamu laikotarpiu, sprendimų priėmimo ir jų realizavimo mechanizmas. Dalies tikslas yra išsiaiškinti pagrindinius ekonominės sistemos subjektus, jų interesus bei politinę galią tiems interesams realizuoti.

Smulkesni poskyriai:

- 1) Stalininės ekonominės sistemos palikimas: “mokslinio planavimo” iliuzijos, politinio teroro sisteminės priežastys ir neformalių klientelinių ryšių dominavimas. (Poskyryje atskleidžiama sovietinės ekonominės sistemos bruožai, kurie mažai pakito per visą sovietinį laikotarpį, prievartos kaip neatsiejamą sovietinės sistemos dalies, svarba, institucinis nepakankamumas, sąlygojęs patrono ir kliento santykių svarbos augimą).
- 2) Decentralizacijos užuomazgos po stalininiu laikotarpiu sovietinėje Lietuvoje 1953-1957 m.
- 3) Liaudies ūkio tarybos (1957-1965): sparti industrializacija ribotos decentralizacijos sąlygomis.
- 4) LSSR nomenklatūros požiūris į 1965 m. Kosyginą reformą: interesų kaita ir galimybės riboti sąjunginio pavaldumo pramonės plėtrą.

II. Perspektyvinių planų iliuzijos ir centralizuoto valdymo realybė: autarkinio ūkio viltys ir sovietinio “vieningo liaudies ūkio komplekso” pasekmės (apimtis 2,5 - 3 aut. lankai). Šioje dalyje būtų iš ekonominio tikslingumo pozicijų įvertinami nomenklatūros siekiai vystyti tarpusavyje susijusias pramonės šakas, sąjunginių žinybų siekiai plėtoti sunkiąją pramonę respublikoje bei šių interesų priešpriešos rezultatas: Lietuvos pramonės struktūra, sunkiosios pramonės joje dominavimas, atskleidžiamas detalių ir smulkių komponentų gamybos augimas.

Smulkesni temos poskyriai:

- 1) Nomenklatūros “investicinis alkis” po stalininiu ir LŪT laikotarpiu bei jo pasekmės: naujų, Lietuvos ekonominei struktūrai nebūdingų pramonės šakų plėtra; (poskyryje bus aptariamas respublikos inicijuotas 1954 m. liepos 2 d. SSRS ministrų tarybos nutarimas, kuriame pradžia įgavo Lietuvos prietaisų, staklių, elektronikos ir kt. šakos, respublikos valdžios “neišrankūs” siekiai

industrializuoti respubliką, neatsižvelgiant į Lietuvos specifiką, analizuojama respublikos pramonės šakų struktūra, sunkiosios pramonės augimas).

- 2) Pirmosios pramonės plėtros strategijos sovietinėje Lietuvoje: 1959 m. schema, 1964 m. generalinė miestų ir gamybinių jėgų išdėstymo schema ir jų įgyvendinimo pasekmės – neišbaigtų respublikos “kompleksinio ūkio” grandinių balastas Lietuvos ūkiui. (Dalyje bus analizuojami ir įvertinami pirmieji nomenklatūros strateginiai bandymai, kurie dėl vėliau sekusios valdymo centralizacijos liko neišbaigti ir sąlygojo didesnę Lietuvos priklausomybę nuo SSRS ūkio, respublikai nenaudingų smulkių detalių SSRS rinkai gamybą, imlumą įvežamam metalui ir kitoms žaliavoms).
- 3) LSSR nomenklatūros bandymų riboti sunkiosios pramonės plėtrą pasekmės. (Poskyryje, remiantis statistine medžiaga, bus analizuojama respublikos pramonės šakų plėtra 1965-1990 m., 1970 m. patvirtintos naujos LSSR gamybinių jėgų vystymo schemas 1971-1980 m., perspektyvinio 1976-1990 m. plano įgyvendinimo problemos.)

III. Sovietinis gamybinis susivienijimas Lietuvoje (apimtis - 2 aut. lankai). Šioje dalyje bus atskleidžiamos mikro – įmonių – veiklos lygmenyje glūdėjusios sovietinės sistemos sąlygotos problemos: įtampa tarp struktūrinių padalinių ir jo pasekmės, stambi pramonės įmonė tyrinėjama kaip imigracijos iš kitų respublikų traukos centras, režimo vykdytos visuomenės kontrolės raiška gamyklose. Kadangi svarbiausias tyrimo aspektas yra sovietinės sistemos sąlygoti kodai, o ne įmonių darbuotojų kasdienybė, iš esmės nėra būtinas idealusis modelis ar tipinės gamyklos atranka bei platesnis nusakymas. Tyrime bus siekiama atskleisti, kaip sovietinė sistema, nepriklausomai nuo įmonės šakos, sąlygojo būdingas problemas: vidinius konfliktus, mokslo diegimo problemas, socialines-gamybines (ypač dėl sovietinio egalitarizmo principo), tų problemų tęstinumą ir rezultatus ūkio transformacijos ir dabartiniame laikotarpyje.

Literatūra:

- K. Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953-1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai*, Daktaro disertacija, Kaunas, 2001.
- A. Anušauskas, V. Tininis ir kt., *Lietuva 1940-1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezisencijos tyrimo centras, 2005.
- Ivan Berend, *Economic History of Twentieth – Century Europe: Economic Regimes from Laiser-Faire to Globalization*, Cambridge University Press, 2006.
- Peter J. Boettke, *Calculation and Coordination*, Routledge, 2001.
- Paul R. Gregory (ed.), *Behind the Facade of Stalin's comand economy*, Stanford, California: Hoover institution press, 2001.
- S. Grybkauskas, Lietuviškosios sovietinės nomenklatūros požiūris į ūkio valdymo permainas Sovietų Sąjungoje 7-ojo dešimtmečio viduryje, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001, nr. 2, Vilnius: LII leidykla, 2002, p. 203.
- Saulius Grybkauskas, The Soviet dopusk System as Society Control Lever in the Industry of Soviet Lithuania during 1965-1985, in: A. Caune, D. Bleiere (eds.), *Latvijas Vesturnieku Komisijas raksti 20. sejums. Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.-80. gados*, p. 79-86.
- Philip Hanson, *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945*, Pearson Education, 2003.
- K. Meškauskas, M. Meškauskienė, *Lietuvos pramonė socializmo laikotarpiu*, Vilnius, 1980.
- K. Meškauskas, *Lietuvos ūkis 1940-1990*, Vilnius, 1994.
- J. Rudokas, *Istorija, kuria galime didžiuotis*, Vilnius: Gairės, 2002.
- B. Puzinavičius, *Lietuva po Stalino*, Vilnius, 2000.
- A. Šimėnas, *Ekonomikos reforma Lietuvoje*, Vilnius: Pradai, 1996.
- G. Temkin, Information and Motivation: Reflections on the Failure of the Socialist Economic System, *Communist and Post-Communist Studies*, 1996, Vol. 29, No. 1, p. 26.
- V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, Enciklopedija, 1994.
- V. Tininis, *Sniečkus: 33metai valdžioje*, Vilnius, 1995, V. Tininis, *Sniečkus: 33metai valdžioje*.
- Ronald Wintrobe, *The political economy of dictatorship*, Cambridge University Press, 1998.

Янош Корнай, *Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма*, Москва: „НП Журнал Вопросы экономики“, 2000.

М.Харрисон, Стабильны ли командные системы? Почему потерпела крах советская экономика?, *Экономическая история. Обозрение*, Вып. 6, М, 2001, р. 120-141.